

**«DREPTUL TREBUIE SĂ FIE SOCIAL»
OTTO VON GIERKE ȘI SOLIDARISMUL CONSTITUȚIEI DIN 1923 (I)**

(I)

Dr. Tudor AVRIGEANU*

Abstract: *Departing from the Romanian Constitutional regulation of property from 1923 to 1934 controversies on the nature of the property as subjective right and/or social function, the present paper aims to reconstruct an unitary theoretical framework within the legal thought which could explain more widely the Romanian Constitution from 1923 as a solidarist constitution. We shall try to show that Otto von Gierke's doctrines on Genossenschaft and Sozialrecht could aptly fulfill that role although (or rather because) it is not so well known among the Romanian legal scholars. The first part here will deal with the controversy on the nature of property by rising some questions, while the second to follow should offer some answers from Gierke's work.*

Key words: *Otto von Gierke; Genossenschaftslehre; Sozialrecht; Property; Duguit.*

Într-o comunicare susținută pe 4 noiembrie 1941 la Academia de Științe Morale și Politice despre *Națiunea Română ca principiu al dreptului nostru*, Mircea Djuvara fixa ca sarcină științei juridice românești „să găsească în mod metodic în sentimentul nostru național, în nevoile noastre și în idealul nostru românesc fundamentul unitar al complexului instituțiilor noastre”, așadar „o noțiune dominantă a dreptului nostru, care ne e proprie și care nu coincide nici cu cea germană, nici cu cea italiană, nici cu cea individualistă și nici, bineînțeles, cu cea comunistă”, anume tocmai „aceea a «națiunii române»”¹. Urmărind reflectarea acestei noțiuni în istoria (dreptului) românilor, Djuvara își încheie conferința prin identificarea a două repere esențiale din conținutul și contextul adoptării Constituției din 29 martie 1923: pe de o parte introducerea în art. 1, „după dezbateri înflăcărâte” a definiției statului român ca «stat național unitar», cu redarea pe larg intervenției lui Nicolae Iorga (susținut de Constantin Dissescu, Simion Mândrescu și Mircea Djuvara însuși), pe de altă parte felul cum, „atunci când s-a discutat dreptul de proprietate, dezbaterile a purtat la un moment dat și

---

* Cercetător științific II, Institutul de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu” al Academiei Române; tavrigeanu@gmx.de

¹ M. Djuvara (1942), p. 3, 4.

asupra caracterul dreptului în general”, intervenția lui Ion I. C. Brătianu – cu o remarcabilă trimitere la viziunea lui Mihail Kogălniceanu despre România ca unitate a sufletelor și nu (numai) a proprietăților românilor – s-a dovedit decisivă împotriva acelor deputați care „ar fi dorit să accentuăm individualismul și nu dreptul ca funcțiune socială”². Susținut de Nicolae Iorga atât *in puncto*, cât și printr-un discurs de sine stătător, Ion I. C. Brătianu contribuia astfel decisiv la formularea finală a art. 17 alin. 1 al Constituției din 1923, potrivit căreia proprietatea și creanțele asupra statului sunt «garantate», în loc de «sacre și neviolabile», cum le declarase până atunci art. 19 alin. 1 al Constituției din 1866.

Problema ridicată de Djuvara presupune corelarea celor două repere în cadrul unei teorii juridice care să cuprindă în cadrul unui context sistematic funcția socială a proprietății și caracterul național unitar al statului român, iar rezolvarea acestei probleme este cu atât mai dificilă, cu cât semnificațiile modificărilor operate în 1923 la nivelul ambelor texte constituționale pot fi numai cu greu supraestimate. Dacă despre textul art. 19 alin. 1 al Constituției din 1866 s-a spus, pe bună dreptate, că „atinge gradul maxim de fidelitate față de prescripțiile constituționalismului clasic, fidelitate afectată la 1923 de mutațiile postbelice”³, dezbaterile ocazionate de formularea textelor referitoare la (dreptul de) proprietate din Constituția adoptată în 1991 și revizuită în 2003 au demonstrat că nostalgia după vechea formulare este în continuare bine înrădăcinată la noi, și aceasta cu atât mai mult cu cât infidelitatea din 1923 pare a prevesti veritabila înstrăinare constând în primatul pe care Constituția de la 27 februarie 1938 îl acordă datoriei în dauna libertăților, marcând astfel ceea ce profesorul Ioan Stanomir, pe urmele ideilor lui Paul Negulescu despre orientarea generală a acestei Constituții însă într-o opoziție nedisimulată față de ideile respective, considera a fi fost o tranziție „de la «individualism» la «solidarism»”⁴.

Altfel decât discursul dominant la noi în ultimele trei decenii, care asumă explicit sau implicit, pe urmele unor critici liberali ai solidarismului precum Istrate Micescu sau Nicolae Steinhardt, natura fatală a unei asemenea tranziții care conduce implacabil, mai devreme sau mai târziu, la o formă de «colectivism» socialist care supune persoana umană unui stat atotpu-ternic, credem că o asemenea prelungire nu este câtuși de puțin implacabilă o dată ce «individualismul» a fost părăsit, ci că, așa cum scria Otto von Gierke (1841–1921), ultimul mare jurist al Școlii Istorice a Dreptului din Germania și cel care încheie ca germanist drumul deschis de romanistul Friedrich Carl von Savigny, într-o renumită prelegere susținută la Viena despre *Misiunea socială a dreptului privat*, „desprinderea de stat a întregului drept în sensul individualismului înseamnă dizolvarea și moartea unității poporului” așa cum „etatizarea întregului drept în sensul socialismului înseamnă lipsă a libertății și barbarie”⁵. În mod consecvent, în ultima sa lucrare –

² *Ibidem*, p. 20, 21.

³ I. Stanomir (2006), p. 36.

⁴ I. Stanomir (2005), p. 122.

⁵ O. Gierke (1889), p. 11.

prelegerea publică susținută la Berlin pe 4 mai 1919, având ca temă *Ideea germanică a statului* și ca sarcină orientarea juriștilor germani, mai ales a celor care dezbăteau și urmau să adopte o nouă Constituție după prăbușirea monarhiei în condițiile dramatice ale înfrângerii din Primul Război Mondial și al gravelor tulburări social-politice și economice ce au urmat acestui eveniment – von Gierke va afirma răspicat că „statul nostru trebuie să fie și să rămână național! El trebuie să fie social, nu socialist!”⁶

Astfel stând lucrurile, titlul secundar al lucrării de față constituie în același timp punctul de plecare în încercarea de a găsi un răspuns problemei ridicate de Mircea Djuvara și în același timp de a identifica bazele teoretico-juridice generale ale aceluși «solidarism» care și-a găsit o expresie remarcabilă deja prin Constituția României de la 29 martie 1923 în concepția lui Otto von Gierke despre *dreptul social* (*Sozialrecht*) situat între *dreptul privat* și *dreptul public* și tinzând către o sinteză a celor două ramuri care continuă să formează *împreună summa divisio* a dreptului înțeles ca instituționalizare normativă specifică a ordinii (instituțiilor) sociale „în câmpul tensiunilor polare” dintre *libertate* și *unitate*⁷. Într-un cuprinzător studiu publicat în 1922 despre *Otto von Gierke ca dogmatist al dreptului privat*, Alfred Schütze evidențiază trei idei directoare fundamentale care caracterizează în ansamblu opera acestuia⁸, anume în primul rând căutarea unei sinteze între puncte de vedere aparent ireconciliabile, în al doilea rând orientarea dogmaticii juridice către ideea metafizică de justiție și în fine „angajarea plină de pasiune în favoarea unui drept național-german”.⁹ Credem că toate aceste idei servesc cum nu se poate mai bine și țintele urmărite în cadrul studiului de față: mai întâi urmărirea unei (posibile, chiar dacă destul de puțin probabile) sinteze atât între constituționalismul «clasic» al lui Ioan Stanomir, pe de o parte, și «noul constituționalism» îmbrățișat de Mircea Djuvara și Paul Negulescu, pe de altă parte, cât (mai ales și poate mai realist) între pozițiile pe care s-au plasat în jurul anului 1923 cei implicați în dezbaterile asupra formei pe care urma să o ia Constituția României.

Cu greu ne-am putea imagina un acord între tezele susținute de Nicolae Iorga în prelegerea despre *Istoricul Constituției românești* din 1922 din cadrul ciclului de conferințe organizat de Dimitrie Gusti la Institutul Social Român privind *Noua Constituție a României*, pe de o parte, și cele exprimate în prelegerea următoare de Vintilă Brătianu, potrivit căreia „România Mare, ca și cea mică de la 1859, nu are tradiții”¹⁰. Dacă însă Iorga va susține activ în Adunarea Deputaților tezele acestuia din urmă, potrivit căreia „primul principiu care trebuie să inspire Constituția viitoare este acela de a păstra Statului român *caracterul național unitar* la care-i dă dreptul

⁶ O. v. Gierke (1919), p. 25.

⁷ G. Dilcher (1974–75), p. 327–328.

⁸ A. Schütze (1922), p. XIX, XXVIII.

⁹ A. Janssen (1974), p. 3.

¹⁰ V. Brătianu (1923), p. 37.

majoritatea copleșitoare a neamului nostru¹¹ și refuzul autonomiilor regionale, pe baza faptului că «tradițiile» constituționale din provinciile alipite în 1918 erau tradiții politice ale unor *stăpâniri străine* și nu ale *libertății românești*, aceasta se datora faptului că marele istoric invoca instituțiile medievale ale acestei libertăți precum judecata domnească „subt un copac”¹² nu de maniera a ceea ce profesorul Bogdan Iancu numea „apelul romantic”¹³ la trecut, eventual pledând pentru integrarea lor într-o constituție modernă, ci avea în vedere *spiritul* acestora, întocmai precum Otto von Gierke, pornind de la instituțiile juridice medie-vale ale germanilor, pleda pentru un cod civil *modern* care să cuprindă „nu dreptul german în veșmintele sale medievale, ci dreptul german în conținutul său nemuritor de idei”¹⁴.

Este suficient să ne raportăm la critica pe care Iorga o aduce anteproiectului Constituției din 1923 ca „text elaborat de bătrânețile fără contact cu ideile moderne ale lui Constantin Dissescu” și în care „nu găsim nimic din ideile vremii, nimic din amintirile unui trecut național ... același corset de fier, aceeași luptă de lipsă de idealism, de organism, de elasticitate”¹⁵, pentru a observa că în ierarhia a ceea ce i se reproșează ilustrului constituționalist pe primul loc stă lipsa raportării acestuia nu la istoria constituțională românească, ci la «ideile moderne», «ideile vremii» printre care se aflau cu siguranță cele promovate în „comunitarismul weimarian”¹⁶ al Constituției Republicii germane din 11 august 1939 – „prima constituție socială europeană”¹⁷, asupra căreia veghea „*la maestosa e suadente visione germanistica di Otto von Gierke*”¹⁸ – de marii discipoli ai acestuia, Hugo Preuss (1850–1925) și Hugo Sinzheimer (1875–1945), ambii cu un rol determinant în redactarea și susținerea proiectului. Cu toate acestea, nu în ultimul rând și printr-un concurs de împrejurări specific mai degrabă meandrelor politice bucureștene, decât unei veritabile dezbateri academice, Constantin Dissescu pare să fi fost juristul grație căruia concepția lui Gierke a ajuns să influențeze spiritele juriștilor români. Pornind de la această viziune, mai precis: de la concepția lui Gierke despre dreptul social, credem că pot fi explicate mai bine atât controversele referitoare la înțelegerea proprietății ca «funcție socială», cât și insistența cu care marii adversari politici și personali Nicolae Iorga și Ion I. C. Brătianu au impus în 1923 consacrarea constituțională a statului național unitar român. Nu în ultimul rând, o explicare «solidaristă» sau chiar «comunitaristă» (în sensul de mai sus) a acestui statului național în termenii așa-numitului «statului organic» pe linia lui Otto von Gierke ar putea constitui un punct de plecare pentru cercetări viitoare care să

¹¹ *Ibidem*, p. 27 (evid. în original).

¹² Iorga (1923), p. 12.

¹³ B. Iancu (2022), p. 273.

¹⁴ O. Gierke (1889), p. 14 („*Nicht das deutsche Recht in seiner mittelalterlichen Gewandung, aber das deutsche Recht in seinem unsterblichen Gedankengehalt*”).

¹⁵ N. Iorga (1932/1999), 1999, p. 324, 327.

¹⁶ P. Grossi (2011), pp. 232–238.

¹⁷ C. Jouin (2016), p. 93.

¹⁸ *Ibidem*, p. 233.

transpună cuprinzătoarea „viziune organică” a lui Nicolae Iorga – „nucleul iradiant al determinațiilor operei și activității sale, principiul ei structurator”¹⁹ – într-o expresie juridică adecvată.

I.

Prin formularea art. 4 al Constituției din 27 februarie 1938, „constituantul”, astfel Paul Negulescu în cuprinzătorul său studiu din același an „a voit să arate că se părăsește concep-țiunea individualistă a constituțiunei anterioare și se stabilește o concepțiune comunitară, solidaristă”²⁰ ca orientare generală a noului text constituțional. Un an mai târziu, Mircea Djuvara avea să prezinte la un congres din Germania un studiu despre *Noua Constituție a României* în care va semnala abandonarea „vechii doctrine liberale în forma pe care evoluția engleză și ideile Revoluției Franceze au introdus-o în dreptul public pozitiv” – doctrină „esențialmente individualistă” sprijinită pe „drepturi abso-lute recunoscute indivizilor” priviți ca „valoare supremă și scop în sine” – în favoarea uneia prin care „drepturile individuale sunt înțelese și garantate în mod corelativ cu datorile fiecăruia față de comunitatea națională”²¹. Această reorientare fundamentală, scria însă același Mircea Djuvara în 1938, trebuia înțeleasă avându-se în vedere *deopotrivă* „deficiențele individualismului Revoluțiunei franceze, precum și formele mai noi prin care regimurile liberale s-au depărtat de la doctrina inițială spre a se adapta realităților sociologice și politice; aceste realități nu se lasă mutilate, ca într-un pat al lui Procust, fără să ducă la catastrofe”²².

Cel puțin potrivit filosofului român al dreptului, tranziția de la individualism la solidarism nu ar trebui, prin urmare, apropiată în mod automat de ceea ce Chantal Delsol numea „nebuloasa fascism-corporatismelor sau statul etocratic”²³ al regimurilor autoritariste și totalitare, ci poate apărea în egală măsură ca rezultat al unei dinamici sociale reale căreia regimurile liberale ar fi trebuit să îi răspundă prin soluții politice și juridice adecvate. Paul Negulescu scria deja în 1925 că nu ideologiile politice, ci „realitatea” însăși „ne arată că în societatea modernă, concepțiunile individualiste sunt înlăturate rând pe rând de o concepțiune solidaristă” în virtutea căreia „proprietatea nu mai este sacră și inviolabilă, cum proclamă art. 19 din Constituțiunea de la 1866, ea devine o funcțiune socială”²⁴ pe care deja Constituția din 1923 o consacră ca atare. Dacă formularea lui Negulescu încă ar mai putea trezi suspiciuni cât privește interpretarea ideologică a «realității» avute în

¹⁹ D. Hurezeanu (1997), p. 5.

²⁰ P. Negulescu (1938b), p. 62.

²¹ M. Djuvara (1940), p. 160, 166) = M. Djuvara (1939), p. 292–293, 303.

²² M. Djuvara (1938/2016), p. 224.

²³ C. Delsol (2012), p. 93–121.

²⁴ P. Negulescu (1925), p. 8. La fel, „impozitele nu mai sunt alcătuite pe bază de proporționalitate, ci pe bază de progresivitate”, iar drepturile omului și cetățeanului proclamate de Revoluția franceză „nu mai sunt suficiente”, fiind astfel necesară consacrarea unor drepturi noi (*i. e.* așa-numitele «drepturi sociale»).

vedere, analize istorice detaliate precum cea realizată de Franz Wieacker asupra felului în care legislația și (mai ales) jurisprudența germană de după Primul Război Mondial au răspuns prin soluții concrete date problemelor cele mai diverse ale dreptului privat au condus la concluzia unei reconfigurări fundamentale a acestui ordin, transformate dintr-un „agregat de drepturi subiective privit din perspectiva «puterii voinței» indivizilor” într-un ansamblu de „raporturi juridice (*Rechtsverhältnisse*) concepute esențialmente ca funcții sociale (*Sozialfunktionen*)”, iar acest proces apare ca fiind „cu atât mai remarcabil, cu cât nu a fost practic deloc influențat de ideologii colectiviste, politice sau socialetice”²⁵.

Astfel stând lucrurile, credem că se impune separarea între *ideile* exprimate mai sus de Mircea Djuvara și Paul Negulescu despre Constituția din 1938, pe de o parte, și faptul că această Constituție nu a constituit realmente pe parcursul celor doi ani și jumătate în care a fost formal în vigoare legea fundamentală a unui *regnum*, ci acoperirea propagandistică a unui *magnum latrocinium* sub a cărui dominație România a cunoscut acte de barbarie statală dintre cele mai înfiorătoare. Mai departe, împrajurarea că deziderate legitime ale unei epoci a cărei despărțire de individualismul specific constituționalismului clasic devenise cel mai târziu din 1918 incontestabilă au fost instrumentalizate de regimurile totalitare ale secolului XX și desfigurare de ideologiile asociate poate constitui un argument legitim pentru a explica nocivitatea acestor regimuri și ideologii, însă câtuși de puțin pentru a accepta tacit rezultatul unei asemenea compromiteri.

Dacă este adevărat că deja prin consacrarea la nivel constituțional în 1923 a schimbărilor reale intervenite în societatea românească, așa cum remarca tot Negulescu în 1938, „se părește individualismul exagerat din 1866, admițându-se o tendință mai socială”²⁶, cum s-ar putea explica atunci faptul că art. 16 alin. 1 al Constituției din 1938 reia formularea art. 19 alin. 1 din Constituția de la 1866, mai puțin caracterizarea proprietății drept sacră? Răspunsul ezitant și în multe privințe nu tocmai clar al lui Paul Negulescu revelează existența unei tensiuni remarcabile între principiile asumate la nivel general de Constituție și reglementarea dată unei instituții totuși fundamentală pentru întreaga ordine social-politică și economică precum proprietatea: „S-ar părea că redactorii constituțiunei de la 1938, voind să afirme puternic că dreptul de proprietate individuală și capitalul rămân ca instituțiuni care stau la baza ordinii sociale, au crezut necesar să părească chiar formulele întrebunțate în pactul din 1923, care păreau să recunoască proprietății o funcție socială, de aceea au dat o nouă redactare întregii materii, foarte apropiată de aceea a declarațiunei drepturilor omului și cetă-țeanului și a codului civil”²⁷.

Cel puțin geneza textului nu este greu de explicat dacă avem în vedere faptul că redactarea Constituției din 1938 a fost în principal opera lui Istrate Micescu, acel

²⁵ F. Wieacker (1974), p. 26.

²⁶ P. Negulescu (1938a), p. 191.

²⁷ P. Negulescu (1938b), p. 65.

„eminent jurisconsult”²⁸ al cărui discurs din cadrul dezbaterilor parlamentare din 1923 constituit ținta intervențiilor mai sus amintite ale lui Brătianu și Iorga. Respinsă la vot, formularea propusă de Micescu pentru art. 17 alin. 1 al Constituției din 1923 – „Proprietatea de orice natură, precum și creanțele asupra Statului, sunt inviolabile”²⁹ – se regăsește – cu adăugarea pe de o parte a creanțelor asupra particularilor, pe de altă parte a formulei „garantate ca atare” în textul art. 16 alin. 1 din Constituția de la 1938. Chiar în lipsa discursului parlamentar al lui Micescu din 1923 („n-a fost publicat, pentru că n-a fost trimis”³⁰), critica adusă concepției proprietății ca funcție socială poate fi desprinsă cu destulă ușurință din prelegerile sale de drept civil. „Pentru a zdruncina temeliile dreptului de proprietate, s-a împrumutat doctrinelor socialiste un epitet cărui i s-a atribuit importanța unei teorii, și s-a zis: dreptul de proprietate este o funcție socială”, expresie care „dacă nu ar înfățișa o adevărată primejdie, ar fi o fundamentală prostie” născocită de „propaganda socialistă, pentru a săpa fundamentul dreptului de proprietate, pentru ca, în spatele acestei enormități să se adăpostească atacul”³¹.

Chiar făcând abstracție de tonul pasional al formulării lui Istrate Micescu, trebuie remarcat faptul că pozițiile aflate în conflict din cadrul dezbaterii constituționale din 1923 par a fi imposibil de conciliat: în vreme ce pentru juristul Micescu dreptul de proprietate are „rostul ... de a înfățișa o expresie economică a libertății individuale”³² și, „pentru a fi sigur, trebuie să fie permanent și etern”³³, istoricul Nicolae Iorga evidențiază dimpotrivă, caracterul schimbător definitiv pentru orice „formulă de proprietate” destinată „să pună în legătură rezultatul muncii individuale cu necesitățile predominante și esențiale ale societății însăși”, formulându-și teza în termeni la fel de categorici: „nu societatea există pentru proprietate, ci proprietatea și orice alta există înainte de toate pentru societate. Societatea e elementul dela început, societatea e elementul dominant, societatea e zeul, dacă voiți: proprietatea concepută într-un anumit sens, este numai idolul”³⁴. Tocmai datorită acestei opoziții exprimate în termeni deopotrivă principiali și categorici, încercarea lui Paul Negulescu de a concilia cele două poziții face întregul său demers de explicare a neconcordanței dintre art. 4 și art. 17 alin. 1 din Constituția din 1938 încă și mai neconvingător. „După cum pozitivistii, ca Auguste Comte și Leon Duguit, se înșeală când afirmă că proprietatea nu este decât o funcțiune socială, tot așa se înșeală și acei care consideră că ea nu are decât o funcțiune individuală, de a da satisfacțiune numai intereselor proprietarului”³⁵.

²⁸ N. Iorga (1938), p. 21.

²⁹ A. Lascarov-Moldovanu & S. Ionescu (1925), p. 117.

³⁰ *Ibidem*, p. 108.

³¹ I. Micescu (1931–1932/2000), p. 293.

³² *Ibidem*, p. 292.

³³ *Ibidem*, p. 294.

³⁴ N. Iorga, în A. Lascarov-Moldovanu, S. Ionescu (2005), pp. 113–117 (114).

³⁵ P. Negulescu (1938b), p. 67.

Reperetele alese de Negulescu pentru teza proprietății ca funcțiune socială sunt esențiale pentru înțelegerea controverselor dintre juriștii români în jurul acestei chestiuni. În sine, alegerea nu trebuie să surprindă, Leon Duguit (1859–1928) fiind asociat până astăzi³⁶ cu „teoria pronunțat antiliberală și în contrasens cu ideile constituționalismului clasic a proprietății ca funcție socială era general acceptată în epocă”³⁷, teorie caracterizată în mod esențial prin excluderea proprietății înțelese (și) ca drept subiectiv³⁸. Mircea Djuvara însuși supune această concepție unei analize remarcabile în care arată că juristul francez „înainte de toate face o vastă analiză a Revoluției franceze, a așa-zisului individualism al ei formulat mai ales în *Declarația drepturilor omului*”, potrivit căruia „acești indivizi ar avea drepturi naturale, drepturi preexistente societății, ca și cum ar fi existat înainte de societate, ca indivizi aparte, ca și când la un moment dat s-ar fi legat între ei să constituie o societate, cum susține școala dreptului natural”³⁹ pe care Djuvara o respinge fără echivoc, iar o lectură atentă a acestei analize ar putea conduce la concluzia că Duguit a reprezentat o sursă de primă mărime a opoziției manifestate de Djuvara față de individualismul liberal, ceea ce nu-l va împiedica pe acesta din urmă să superviseze fulminanta diatribă susținută ca teză de doctorat de Nicolae Steinhardt în anul 1936.

Altfel decât neokantianul Djuvara, a cărui critică la adresa lui Duguit se mărginește în principal la imposibilitatea unei deducții a dreptului din observarea unei stări de fapt, neurmându-l pe juristul francez în despărțirea lui radicală de concepte esențiale ale dreptului modern (dreptul subiectiv și suveranitatea statului) asociate cu metafizica pentru a le respinge împreună cu aceasta în favoarea pozitivismului sociologic inspirat de Auguste Comte și a solidarității sociale ca *fapt* și totodată *izvor* fundamental al dreptului obiectiv, Nicolae Steinhardt întreprinde o demolare sistematică a lui Duguit, asociat unei orientări «romantice» opuse «clasicismului» juridic al constituționalismului clasic putând fi considerat în această privință *cum grano salis* un *alter-ego* al lui Istrate Micescu. Absolutizarea individualismului îl împiedică însă pe Steinhardt să țină seama de realitatea evidențiată de Mircea Djuvara – cel pentru care înțelegerea drepturilor subiective și sub aspectul funcțiunii lor sociale reprezenta un progres major în raport cu „ideologia dreptului natural”⁴⁰ – într-un important text din 1929 privind *Structura juridică a capitalismului modern*, unde arătase că „întreaga evoluțiune a dreptului, de la abstracțiunea pe care au enunțat-o câțiva dintre autorii revoluțiunii franceze până astăzi, a constat tocmai în aceea că s-a așezat grupul cu toate elementele pline

³⁶ P. Babie & J. Viven-Wilksch (2019); S. R. Foster, D. Bonilla (2011), pp. 102–106;

³⁷ M. Balan, (2015), p. 231 cu trimitere la L. Duguit, *Traite de droit constitutionnel*, 2e ed., T. 3: *La théorie générale de l'état*, Fontemoing, Paris, 1923, p. 618: „on peut dire que la conception de la propriété disparaît pour faire place à la conception de la propriété comme fonction sociale”.

³⁸ L. Duguit (1912), p. 158: „La propriété n'est plus le droit subjectif du propriétaire; elle est la fonction so-ciale du détenteur de la richesse”.

³⁹ M. Djuvara (1995), pp. 374–383 (376, 377).

⁴⁰ M. Djuvara (1998), p. 57.

de înțeles pe care acest cuvânt le reprezintă, în locul care i se cuvine”, acesta fiind, de altfel, motivul pentru care „astăzi nu se mai poate vorbi în drept de individualismul revoluțiunii franceze”⁴¹.

Dovedindu-se bun cunoscător al doctrinelor franceze, Steinhardt comite în schimb grava eroarea de a-l asocia pe Duguit „romanticului” Friedrich Carl von Savigny și Școlii Istorice a Dreptului expediată ca „mistică a poporului”⁴², alăturându-se astfel într-un mod pe cât de paradoxal, pe atât de semnificativ, ideologiei juridice marxist-leniniste, ceea ce face cu atât mai relevant episodul în care critica sa la adresa lui Duguit și a înțelegerii drepturilor subiective ca «funcții sociale» reînvie cu aceeași putere în România socialistă. În anul 1964, cel de-al doilea număr trimestrial al revistei „Studii și Cercetări Juridice” publica un studiu în care Yolanda Eminescu analiza *Teoria drepturilor subiective în literatura burgheză contem-porană* în care prescria tocmai științei juridice socialiste nici mai mult, nici mai puțin decât sarcina de a duce „o luptă hotărâtă atât împotriva negării drepturilor subiective ca o categorie independentă, cât și împotriva teoriilor care propun înlocuirea acestor drepturi cu categoria «funcției» a «obligației» sau a «situației juridice», care nu sunt decât încercări de justificare teoretică a călcării în picioare a drepturilor subiective formale, proclamate de burghezie în perioada când a jucat un rol progresist”, adică în perioada în care drepturile subiective erau considerate drepturi naturale ale indivizilor preexistente societății⁴³. Chiar dacă Yolanda Eminescu nu se referă explicit la Duguit, alegându-și-i ca ținte pe Hans Kelsen, Paul Roubier și Jean Dabin, nu încapse îndoială cât privește adevărata direcție a criticii sale.

Fie și numai privit în sine, demersul este cu adevărat remarcabil: în condițiile preeminenței oficiale a unei ideologii (juridice) marxist-leniniste pentru care înlocuirea drepturilor subiective cu funcții sociale definite în mod obiectiv – concepția lui Duguit era *en vogue* în Uniunea Sovietică a anilor 1920 – ar fi fost mai degrabă firească, iar obiectivismul juridic reprezenta un pendant natural, juriștii români aleg să mențină existentă tensiunea între drepturile subiective ca *structuri juridice ale libertății persoanei*, pe de o parte, și acele *exigențe obiective ale conviețuirii sociale* care dobândesc relevanță juridică prin interfața aspectului funcțiunilor sociale⁴⁴. În cazul Yolandei Eminescu era însă vorba despre mai mult decât o rezistență individuală, ceea ce devine limpede o dată cu plasarea studiului ei alături de cel publicat de Traian Ionașcu și Eugen Barasch în același număr trimestrial secund al revistei Institutului de Cercetări Juridice al Academiei Române *Despre relativa independență a unor aspecte ale formei în drept*, având ca titlu secundar *Problema constantelor dreptului*.

Considerat pe bună dreptate o lucrare deschizătoare de drumuri, textul celor doi civiliști de formație interbelică pornește în mod explicit de la distincția lui

⁴¹ M. Djuvara (1929), p. 190.

⁴² Steinhardt (1936/2008), p. 152.

⁴³ Y. Eminescu (1964), 297.

⁴⁴ Comp. pe larg O. Behrends (1990); O. Behrends (1994).

François Gény – marele contemporan și rival al lui Duguit⁴⁵ – între știință și tehnică în drept, Ionașcu și Barasch diferențiază între instituțiile și categoriile juridice ca sistem pur logic independent de configurațiile sociale și economice contingente, pe de o parte, și scopurile dreptului pe de altă parte; dacă primele fac obiectul *tehnicii juridice*, cele din urmă aparțin *științei dreptului*⁴⁶. Astfel stând lucrurile, este de la sine înțeles că locul drepturilor subiective nu mai poate fi amenințat ca atare de funcțiunile sociale, câtă vreme cele două grupe au fiecare locul ei sistematic și metode diferite de abordare. Pe de altă parte, diferența însăși este destinată să sublinieze faptul că autonomia tehnicii juridice nu înseamnă independența acesteia față de scopurile urmărite prin drept la nivelul societății, astfel că proprietatea ca instituție juridică nu poate fi nici înlocuită de o funcție socială care să înlocuiască dreptul subiectiv inerent acestei instituții ca instituție de drept modern, așa cum pe de altă parte întinderea, limitele și sarcinile dreptului (subiectiv) de proprietate sunt autonome, însă nu independente de funcțiunea socială urmărită prin exercițiul lor. Pe scurt: Rudolf von Jhering, în loc de Leon Duguit⁴⁷.

(II)

1.

„Constituțiile inspirate din doctrina individualistă vorbesc numai de drepturile individului, Statul neavând decât a-și limita drepturile sale și a nu da nimic pozitiv individului, după cum individul nu are a cere nimic Statului. Constituțiile noi se inspiră însă din teoria sociologică ... după care individul, împlinind o funcțiune socială, trebuie să se pună în serviciul societății; drepturile și libertățile individului trebuie deci completate cu datoriile lui față de colectivitate.”⁴⁸ Ideea generală exprimată astfel de Dimitrie Gusti la finalul ciclului de conferințe organizat în cadrul Institutului Social Român despre *Noua Constituție a României* în perioada 1921–1922 fusese particularizată în cadrul dezbaterilor parlamentare în jurul constituției de la Weimar de Hugo Sinzheimer, discipolul lui Otto von Gierke considerat până astăzi părintele dreptului muncii: „libertatea economică a individului nu este un bun autonom și scop în sine, ci trebuie recunoscută în viața economică numai în măsura în care îndeplinește o funcțiune socială (*soziale Funktion*) și întreaga materie juridică este tratată pornind de la această idee fundamentală”⁴⁹. Cu privire la proprietate, ideea exprimată astfel de Gusti și Sinzheimer părea să fie avansată și de Anibal Teodorescu pe 15 aprilie 1923 într-o prelegere despre *Solidarismul juridic* din cadrul ciclului gustian

⁴⁵ A se vedea pe larg F. Chazal (2010).

⁴⁶ T. Ionașcu & E. Barasch (1964).

⁴⁷ M. Löhnig (2019), pp. 113–115.

⁴⁸ D. Gusti (1923), p. 418.

⁴⁹ H. Sinzheimer citat de C. Bumke (2002), p. 189.

referitor la *Doctrinile partidelor politice*: „Constituția, cu care țara a fost înzestrată acum câteva zile se îndreaptă și mai mult pe această cale ... Proprietatea nu mai este sacră și inviolabilă, ci numai garantată”, și astfel, „plecând de la concepția proprietății sacre și inviolabile de la 1866, ajungem în ceva mai mult de o jumătate de veac ... la concepția solidaristă a proprietății, de această dată nu în mintea filosofilor, ci în litera limpede a legii și a Constituției”⁵⁰.

Deși ideea era exprimată aproape identic, conținutul era profund diferit, câtă vreme Teodorescu îi are ca repere principale pe Leon Bourgeois și Leon Duguit, fiind, nu altfel decât Istrate Micescu și Nicolae Steinhardt, tributar aproape exclusiv al culturii juridice franceze. De la această regulă existau însă și excepții remarcabile, printre care în primul rând ar trebui amintit Matei Cantacuzino, nu atât pentru faptul că în concepția sa situată de la bun început între «școala socialistă» și «concepția opusă, liberală», dreptul subiectiv și funcția socială sunt armonizate printr-o eventuala însumare a defectelor (precum în cazul lui Negulescu), ci grație identificării „esenței dreptului” în „noțiunea de raport”⁵¹ cu trimitere imediată la „raportul de reciprocitate” din *Doctrina științei* a lui Fichte, însă cu explicații care amintesc puternic de concepția lui Rudolf von Jhering – ea însăși o recuperare pe cale ocolită a «raportului juridic» așezat de Savigny ca fundament al întregului sistem al dreptului, însă înlocuit de Puchta cu «dreptul subiectiv» – invocată și redată pe larg în secțiunea despre «cercetarea științifică»⁵². Aceeași suveranitate senină traversează și tratarea spinoasei chestiuni despre proprietate ca drept subiectiv și/sau funcțiune socială în singurul paragraf consacrat acestei chestiuni. Pe de o parte „exercițiul puterilor inerente dreptului de proprietate stă în relație directă cu interesele economice generale și cu nevoia socială a unei mai bune repartizări a bunurilor”, iar limitele înseși ale îngrădirii sunt determinate de „experiența și cumințenia fiecărei națiuni și fiecărei generații”; pe de altă parte însă, „experiența vieții sociale în toate popoarele dovedește că principiul și temeiul proprietății individuale, ca o condiție esențială a libertății nu poate să fie tăgăduit fără a se surpa temelia însăși a a oricărei organizări sociale”⁵³.

Publicate în 1921, așadar aproape în ajunul dezbaterii constituționale, *Elementele* lui Matei Cantacuzino par să fi rodit și în orientarea lui Alexandru Costin, magistratul de la Tribunalul Ilfov care își asumase sarcina de a susține prelegerea despre Concepțiile actuale ale proprietății și constituția în cadrul primului dintre cele două cicluri de conferințe ale Institutului Social Român mai sus amintite. Pentru Costin, referința aleasă pentru calificarea proprietății ca funcție socială în contextul premergător adoptării Constituției din 1923 nu este o «teorie» a proprietății ca funcție socială, cât «consacrarea» acesteia ca atare⁵⁴, și anume prin

⁵⁰ A. Teodorescu (1923), p. 225.

⁵¹ M. Cantacuzino (1921/1996), p. 25–26.

⁵² *Ibidem*, pp. 14–16.

⁵³ *Ibidem*, par. 190, p. 104.

⁵⁴ A. Costin (1923), p. 259; comp. M. Manoilescu (1923), p. 171.

art. 153 al Constituției germane de la Weimar adoptate la 11 august 1919, potrivit căruia „proprietatea este garantată de Constituție”, iar „cuprinsul și limitele ei sunt stabilite prin legi” (alin. 1) în condițiile în care „proprietatea obligă” iar „întrebuințarea ei trebuie să fie în același timp un serviciu pentru un cât mai mare bine social” (alin. 3). Dincolo de folosirea tradițională a expresiei „legătură socială” (*Sozialbindung*)⁵⁵ în loc de *fonction sociale*, deosebirea față de accepțiunea duguitiană este remarcabilă. Ca și în cazul Constituției italiene din 1947, care prevede explicit în art. 42 alin. 2 că „proprietatea privată este recunoscută și garantată de lege, care îi determină modurile de dobândire, de folosire, precum și limitele, în scopul de a-i asigura îndeplinirea funcției sociale (*allo scopo di assicurare la funzione sociale*) și de a o face accesibilă tuturor”, abordarea proprietății în termenii Constituției Republicii de la Weimar nu poate fi transformată în condiționarea garanției constituționale de felul în care folosirea concretă a unei proprietăți servește intereselor sociale.

În vreme ce „limitarea constituțională a instrumentalizării proprietății pe considerente de politică socială nu este compatibilă cu «realismul» sociologic al lui Duguit, care neagă drepturile subiective ale proprietarului și înțelege să-l protejeze numai în «funcția socială» pe care o îndeplinește”⁵⁶, nu mai puțin însă, marele constituționalist liberal Gerhard Anschütz (1867–1948) putea considera că textul constituțional așează garantarea proprietății pe același plan cu garantarea libertății individuale „în virtutea concepția noastră individualist-socială, însă nu socialistă despre drept și economie”, aceasta însemnând că „termenul «garantat» folosit într-o parte înseamnă același lucru ca cel de «inviolabil» în cealaltă parte.”⁵⁷ Cu toate acestea, nu era deloc limpede în ce măsură concepția profesată de Anschütz, dincolo de individualismul ei manifest, era și socială, devenind însă în schimb limpede relativ repede că formularea constituțională germană lăsa cale liberă adoptării unor *legi* prin care ar fi putut fi reglementate „nu numai *limitele*, ci și *conținutul* proprietății”⁵⁸ și a fost nevoie de „un studiu care a făcut istorie juridică” al civilistului Martin Wolff (1872–1953) din anul 1923 prin care termenul constituțional de «garantare» a proprietății din art. 153 alin. 1 dobândește semnificația unei „garanții instituționale (*Institutsgarantie*)”⁵⁹ împotriva unor asemenea intervenții prin care s-ar limita libera dispoziție a titularului⁶⁰.

Altfel decât Anschütz, Wolff interpretează textul art 153 alin. 3 referitor la obligațiile decurgând din existența și folosirea proprietății de către titularul acesteia din urmă de o manieră incompatibilă cu tradiționala inviolabilitate liberală, statuând – pentru toate drepturile patrimoniale – o „dublă obligație a celui îndreptățit: obligația de a-și exercita dreptul *atunci când* interesul public o cere și

⁵⁵ W. Leisner (1972), p. 16; H. Rittstieg (1975), pp. 252–271.

⁵⁶ P. Badura (1972), p. T 27.

⁵⁷ G. Anschütz (1933), Art. 153 nr. 4 p. 705.

⁵⁸ *Ibidem*, Nr. 5 p. 705–706.

⁵⁹ H. Hattenhauer (1982), p. 131.

⁶⁰ M. Wolff (1923), p. 9.

obligația de a-și exercita *în așa fel* dreptul, precum interesul public o cere⁶¹. Logic similar, în materia exproprierii cu trimitere la o jurisprudență elvețiană care statua că „exproprierea nu trebuie înțeleasă ca o excepție față de garanția proprietății, ci ca o confirmare și particularizare a acesteia”, Wolff va considera că într-un asemenea caz „garanția proprietății se transformă în garanția *valorii* proprietății” la care titularul este îndreptățit⁶². Cât privește însă vestita invocare a faptului că «proprietatea obligă (*Eigentum verpflichtet*)» din art. 153 alin. 3 I, mai precis, adaugă Wolff, „obligația intrinsecă sau atașată proprietății privind exercițiul potrivit naturii lucrului este o veche idee germanică, subliniată în mod special de Otto Gierke, valorificată pentru teoria dreptului subiectiv și recunoscută de lege și jurisprudență în numeroase cazuri individuale”⁶³.

Bibliografie

- Anschütz, Gustav (1933): *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis*, 14. Aufl., G. Stilke, Berlin.
- Argyriadis-Kervegan, Caroula (2019): *Droits subjectifs et théories holistes de la société: Althusius, Gierke, Duguit*, în O. Beaud etc. (dir.), *Droits subjectifs et citoyenneté*, Classiques Garnier, Paris, pp. 25–48.
- Babie, Paul & Viven-Wilksch, Jessica, eds (2019): *Léon Duguit and the Social Obligation Norm of Property A Translation and Global Exploration*, Springer.
- Badura, Peter: *Eigentum im Verfassungsrecht der Gegenwart*, Verhandlungen des 49. Deutschen Juristentages, Band II, C. H. Beck, München.
- Balan, Marius (2015): *Drept constituțional și instituții politice*, vol. 1: *Teoria generală a statului și a Constituției. Constituția română în context european*, Hamangiu, București.
- Behrends, Okko (1990): *Struktur und Wert. Zum institutionellen und prinzipiellen Denken im geltenden Recht*, în O. Behrends, M. Diesselhorst & R. Dreier (Hg), *Rechtsdogmatik und praktische Vernunft. Symposium zum 80. Geburtstag von Franz Wieacker*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 138–174.
- Behrends, Okko (1994): *Formality and Substance in Classical Roman Law*, în W. Krawietz, N. McCormick, G. H. von Wright (eds.), *Prescriptive Formality and Normative Rationality. Festschrift for Robert Summers*, Duncker & Humblot, Berlin.
- Brătianu, Vintilă (1923): *Nevoile statului modern și Constituția României Mari*, în Institutul Social Român (ed.), *Noua Constituție a României și noile constituții europene*, Cultura Națională, București, pp. 25–38.
- Cantacuzino, Matei (1921/1998): *Elementele dreptului civil*, All Beck, București.
- Chazal, Francois (2010): *Léon Duguit et François Gény: controverses sur la rénovation de la science juridique*, R. I. E.J., vol. 65, pp. 85–133.
- Costin, Alexandru (1923): *Concepțiile actuale ale proprietății și Constituția*, în Institutul Social Român (ed.), *Noua Constituție a României și noile constituții europene*, Cultura Națională, București, pp. 251–267.
- Delsol, Chantal (2012): *Ideile politice ale secolului XX*, trad. V. Boari, Polirom, Iași-București.
- Dilcher, Gerhard (1974–75): *Genossenschaftstheorie und Sozialrecht: ein «Juristensozialismus» Otto von Gierkes?*, Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico 3–4, II «Socialismo giuridico», tomo I, pp. 319–365.

⁶¹ *Ibidem*, p. 11.

⁶² *Ibidem*, p. 13.

⁶³ *Ibidem*, p. 10; în același sens și J.-D. Kühne (1984), p. 368.

- Djuvara, Mircea (1929): *Câteva considerațiuni despre structura juridică a capitalismului modern*, Dreptul, vol. 57 No. 24, pp. 185–192.
- Djuvara, Mircea (1930/1993): *Teoria generală a dreptului. Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, All Beck, București.
- Djuvara Mircea (1938/2016): *Stat și etică*, Dreptul, nr. 6, pp. 219–224.
- Djuvara, Mircea (1939): *La nouvelle Constitution roumaine et son esprit*, Revue du Droit Public et de la science politique en France et à l'étranger tome 56, pp. 277–308.
- Djuvara Mircea (1940): *Die neue rumänische Verfassung*, în P. Ritterbusch (Hg.), Politische Wissenschaft. Deutscher Rechtsverlag, Berlin, 1940, pp. 145–172.
- Djuvara, Mircea (1942): *Națiunea Română ca principiu al dreptului nostru (o comparație cu principiile noului drept german)*, Extras din „Revista Cursurilor și Conferințelor Universitare” nr. 5–7.
- Djuvara, Mircea (1998): *Eseuri de filosofie a dreptului*, ed. N. Culic, Trei, București.
- Duguit, Leon (1912): *Les transformations du droit privé depuis le Code Napoléon*, Félix Arcan, Paris, 1912.
- Eminescu, Yolanda (1964): *Teoria drepturilor subiective în literatura burgheză contemporană*, SCJ nr. 2, pp. 295–326.
- Foster, S. R. & Bonilla, D. (2011): *The Social Function of Property: A Comparative Law Perspective*, Fordham L. Rev. 80 (2011), pp. 101–113.
- Grossi, Paolo (2011): *L'Europa del diritto*, Laterza, Roma.
- Gusti, Dimitrie (1923): *Individ, stat și societate în constituția viitoare*, în Institutul Social Român (ed.), Noua Constituție a României și noile constituții europene, Cultura Națională, București, pp.407–425.
- Hattenhauer, Hans (1982): *Grundbegriffe des bürgerlichen Rechts. Historisch-dogmatische Einführung*, C. H. Beck, München.
- Hattenhauer, Hans (1983): *Die geistesgeschichtlichen Grundlagen des deutschen Rechts*, 3. Aufl., C. F. Müller, Heidelberg.
- Hurezeanu, Damian (1997): *Viziune organică la Nicolae Iorga*, Editura Academiei Române, București.
- Iancu, Bogdan (2022): *Separația puterilor în Constituțiile de la 1866 și 1923*, în M. Guțan, O. Rizeșcu, B. Iancu, C. Cercel, B. Dima., Șefii de stat: dinamica autoritară a puterii politice în istoria constituțională româ-nească, Universul Juridic, București, 2022, pp. 247–312.
- Ionașcu, Traian & Barasch, Eugen A (1964): *Despre relativa independență a unor aspecte ale formei în drept. Problema constantelor dreptului*, SCJ 2/1964, pp. 177–189.
- Iorga, N. (1923): *Istoricul Constituției românești*, în Institutul Social Român (ed.), Noua Constituție a României și noile constituții europene, Cultura Națională, București, pp. 5–24.
- Iorga, N. (1932/1999): *România contemporană de la 1904 la 1930: supt trei regi: istorie a unei lupte pentru ideal moral și național*, ed. a II-a., ed. V și S. Răpeanu, Editura Pro, București.
- Iorga, N. (1938): *Ce a fost și ce este Constituția României*, Torouțiu, București.
- Kühne, Jörg-Detlef (1984): *Die Bedeutung der Genossenschaftslehre für die moderne Verfassung*, Zeitschrift für Parlamentsfragen, Heft 4, pp. 552–570.
- Lascarov-Moldovanu, Alexandru & Ionescu, Sergiu (1925): *Constituțiunea României din 1923 adnotată cu desbateri parlamentare și jurisprudențe*, Curierul Judiciar, București.
- Leisner, Walter (1972): *Sozialbindung des Eigentums*, Duncker & Humblot, Berlin.
- Löhnig, Martin (2019): *The «Social Function of Property»*, în P. Babie & J. Viven-Wilksch (eds.), Léon Duguit and the Social Obligation Norm of Property German Law, Springer Nature, Singapore, pp. 111–121.
- Manoilescu, Mihail (1923): *Politica economică de stat și Constituția*, în Institutul Social Român (ed.), Noua Constituție a României și noile constituții europene, Cultura Națională, București, pp. 167–193.
- Micescu, Istrate (1930–1931/2000): *Curs de drept civil*, All Beck, București, 2000.

- Negulescu, Paul (1925): *Tratat de drept administrativ român*, vol. I, ed.a III-a, Tip. Române Unite, București
- Negulescu, Paul (1938a): *Constituția României*, în D. Gusti (coord.), *Enciclopedia României*, vol. I, Impr. Națională, București, pp. 172–200f.
- Negulescu, Paul (1938b): *Principiile fundamentale ale Constituțiunii din 27 februarie 1938*, Corlățeanu, București.
- Pfeiffer-Munz, Suzanne (1979): *Soziales Recht ist deutsches Recht : Otto von Gierkes Theorie des sozialen Rechts untersucht anhand seiner Stellungnahmen zur deutschen und zur schweizerischen Privatrechtskodifikation*, Schulthess, Zürich.
- Rittstieg, Helmut (1975): *Eigentum als Verfassungsproblem: zu Geschichte und Gegenwart des bürgerlichen Verfassungsstaates*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Rousseau Jean-Jacques (2008): *Despre contractul social sau principiile dreptului politic*, trad. C. Avramescu, Nemira, București.
- Schultze Alfred (1922): *Otto von Gierke als Dogmatiker des bürgerlichen Rechts*, Jherings Jahrbücher für die Dogmatik des bürgerlichen Rechts, Vol. 73/ (NF 37), pp. I–XLVI.
- Stanomir, Ioan (2005): *Libertate, lege și drept: o istorie a constituționalismului românesc*, Polirom, Iași.
- Stanomir, Ioan (2006): *În jurul Constituției: practică politică și arhitectură legală*, Ed. Univ. din București.
- Steinhardt, Nicolae (1936/2008): *Principiile clasice și noile tendințe ale dreptului constituțional: critica operei lui Leon Duguit, Addenda: Dreptul social*, ed. F. Roașiș, Polirom, Iași.
- Teodorescu, Anibal (1923): *Solidarismul juridic*, în Institutul Social Român (ed.), *Doctrinile partidelor politice*, Ed. Cultura Națională, București, pp. 218–226.
- Wieacker, Franz (1967): *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*, 2. Aufl., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen .
- Wieacker, Franz (1974): *Industriegesellschaft und Privatrechtsordnung*, Athenäun, Fischer Tb.
- Wieland, Joachim (2018): *Gemeinwohlbindung des Eigentums als republikanisches Rechtsinstitut*, în K. Gräffin von Schlieffen (Hg.), *Republik – Rechtsverhältnis – Rechtskultur*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Wolff, Martin (1923): *Reichsverfassung und Eigentum*, în Festgabe der Berliner Juristischen Fakultät für W. Kahl, Mohr Siebeck, Tübingen, pp. 3–30.

